

**ՔՈՒՎԵՅԹԻ ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ ՈՐՊԵՍ
ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑ**

Բանալի բառեր՝ Հայաստան-արաբական աշխարհի հարաբերություններ, Հայաստան-Քուվեյթ հարաբերություններ, Քուվեյթի հայ համայնք, հայ մամուլ, Քուվեյթի հայ մամուլ, «Հայ մամուլ» շտեմարան:

Keywords: Armenia-Arab world relations, Armenia-Kuwait relations, Armenian community of Kuwait, Armenian press, Armenian press of Kuwait, “Armenian Press” database.

Սույն հոդվածի թեմայի գիտագործնական կարևորությունը, ճանաչողական նշանակությունն ու արդիական հնչեղությունը պայմանավորված է նաև հայագիտության հիմնահարցերի դիտարկման ու ուսումնասիրման անհրաժեշտությամբ: Քուվեյթի հայ մամուլի դիտարկումն ու արժևորումը կարևորվում է նաև ազգային արժեհամակարգի, գաղափարախոսության և ինքնության դիտանկյունից:

**Հայաստան-Քուվեյթ հարաբերությունները Հայաստան-արաբական
աշխարհի հարաբերությունների համատեքստում**

Հայերի մշակութային, առևտրական և քաղաքական բնույթի շփումներն արաբա-սեմական աշխարհի հետ ունեն բազմադարյան պատմություն և իրենց արմատներով գնում են դարերի խորքերը [Հովհաննիսյան, 2003, 65]: Հայ արևելագիտության ձևավորման ակունքները թվագրվում են առնվազն 5-րդ դարով [Հովհաննիսյան, 2006, 5]: Հայաստանի և հայ ժողովրդի միջնադարյան պատմության ուսումնասիրման համար, ի շարս այլ պատմական աղբյուրների, կարևոր նշանակություն ունեն նաև արաբ մատենագիրների (պատմիչների և աշխարհագրագետների) երկերը [Արաբական աղբյուրներ: Արաբ մատենագիրներ: Թ-Ժ դարեր, հտ.Գ, 2005, 11]: Հայ ժողովրդի պատմության դարակազմիկ փուլերն այս կամ այն չափով արտացոլվել են արաբական պատմագիտության մեջ: [Hovhannisyan, 2012, 7]: Ուսումնասիրություններից մեկում լուսաբանվում է Հայոց ցեղասպանությունն արաբական պատմագիտության քննական լույսի ներքո: Հատկանշական է հետևյալ ձևակերպումը. «Արաբների անունը հայերի պատմության մեջ կգրվի ոսկե տառերով» [Հովհաննիսյան, 2004, 173]: Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո զանազան արաբական երկրներում ձևավորվեցին հայկական համայնքներ, որոնք իրականացնում են նշանակալից դեր հյուրընկալ երկրների քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում՝ Հայաստան-արաբական երկրներ հարաբերություններում իրականացնելով նաև կամրջի գործառույթ: Արաբական երկրներն առաջիններից էին, որ ճանաչեցին Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության անկախությունը՝ հաստատելով դիվանագիտական հարաբերություններ: Արաբական պետությունների լիգայի անդամ պետությունների կողմից Արցախյան հիմնահարցն ընկալվում է որպես ոչ կրոնական հակամարտություն [Hovannisyan, 1998, 51, 56]:

Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունն ընդգրկվեց միջազգային հարաբերությունների ոլորտում՝ աստիճանաբար իր արժանի տեղը գրավելով այդ կարևոր համակարգում [Հովհաննիսյան, 2020, 104]: 1992 թ. Քուվեյթը ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը: Քուվեյթը Հայաստանի համար կարևորվում է քաղաքական և տնտեսական առումներով: Հայաստանը նույնպես Քուվեյթի համար որոշակի քաղաքական-ռազմավարական և տնտեսական կարևորություն է ներկայացնում՝ որպես Ռուսաստանի և Եվրոպական երկրների հետ կապող օղակ: Հայաստանի և Քուվեյթի միջև ստորագրվել են մի շարք փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են տարբեր ոլորտներում համագործակցությանը: [Հովհաննիսյան, 2007, 671-673]:

Քուվեյթի հայ համայնքը

Քուվեյթը գտնվում է Արաբական թերակղզու հյուսիս-արևելքում՝ Պարսից ծոցի ափին: Հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում սահմանակցում է Իրաքի, հարավում և հարավ-արևմուտքում Սաուդյան Արաբիայի հետ: Արևելքում մոտ 220 կմ երկարությամբ ափերը ողողվում են Պարսից ծոցի ջրերով [Պոտոսյան, Հովհաննիսյան, 2009, 151]: Պարսից ծոցն արաբներն անվանում են նաև Արաբական ծոց [Բադալյան, 2011, 634]: Մայրաքաղաքն Ալ-Քուվեյթն է: Իսլամը համարվում է պաշտոնական կրոն, պաշտոնական լեզուն արաբերենն է: Ըստ պետական կարգի՝ սահմանադրական միապետություն է՝ էմիրություն: Իշխանությունը բաժանված է 3 ճյուղերի՝ գործադիր, օրենսդիր և դատական: Անդամակցում է ՄԱԿ-ին, Արաբական պետությունների լիգային, Ծոցի երկրների համագործակցության խորհրդին, Իսլամական համագործակցության կազմակերպությանը և այլ միջազգային կազմակերպությունների [Հովհաննիսյան, 2007, 600-601]: Քուվեյթահայ համայնքի առնչությամբ հակիրճ ներկայացնենք որոշ իրողություններ: Հայերը Քուվեյթում սկսել են բնակություն հաստատել 1950-ական թթ. սկզբից՝ պայմանավորված նավթային գործունակ: Համայնքը սկսել է կազմավորվել 1954 թ.-ից, երբ տեղի հայերը ձևավորել են իրենց առաջին համայնքային կառույցը՝ Ազգային վարչությունը: 1956 թ. քուվեյթահայ համայնքն անցել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության հովանավորության ներքո: 1962 թ. քուվեյթահայերը ստացել են համայնքի օրինականությունը հաստատող պետական վկայագիր: 1963 թ. կառուցվել է եկեղեցի-հանդիսասրահ: 1982 թ. ստեղծվել է Քուվեյթի և Արաբական ծոցի երկրների թեմը՝ Էլ Քուվեյթ կենտրոնով: 1958 թ.-ից գործում է կիրակնօրյա դպրոց: 1960 թ.-ին հիմնվել է Հայ-արաբական դպրոցը: 1961 թ. ստեղծվել է Քուվեյթի Հայ ազգային վարժարանը, որը 1969-1970 թթ. ստացել է միջնակարգ դպրոցի կարգավիճակ: Մինչև 1991 թ. Ծոցի պատերազմը, Քուվեյթում բնակվել է շուրջ 10-12 հազար հայ: Աշխույժ է համայնքի մարզական և մշակութային կյանքը: 4 տարին մեկ ընտրվող թեմական ժողովը նշանակում է Քուվեյթի հայ համայնքի վարչություն, որը կազմակերպում է համայնքի ազգային-եկեղեցական կյանքը: Գործում է Ս. Վարդանանց հայկական եկեղեցին: Քուվեյթահայ համայնքը զգալի աջակցություն է ցուցաբերել Սպիտակի 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի երկրաշարժից տուժած հայրենակիցներին, ինչպես նաև Արցախին [Հայ սփյուռք հանրագիտարան, 2003, [617-618]:

Համայնքը փոխադարձ հարգանքի ու գործակցության վրա հիմնված բավական լավ պաշտոնական հարաբերություններ ունի երկրի իշխանությունների հետ: Հայերն իրենց ներդրումն են ունեցել Քուվեյթի բազմակողմանի զարգացման գործում [Փաշայան, Հարությունյան, 2012, 16-17]:

Հայ մամուլի առաքելությունը. Քուվեյթի հայ մամուլը

Հայկական տպագիր ժառանգության մեջ որպես պատմական աղբյուր հույժ կարևոր արժեք է ներկայացնում նաև հայ մամուլը՝ արտացոլելով հոգևոր-մշակութային, գիտակրթական, հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և այլ բնույթի իրողություններ [Ղազինյան, 2020, 44]: «Հայ մամուլը, մանաւանդ արտասահմանի մեր կեանքին մեջ ունի սրբազան պարտականություն մը՝ հայապահպանման սրբազան գործը: ...Կարելի է անվարան ըսել, թէ հայ մամուլին գոյութիւնն ու կենսունակութիւնը համեմատական է, կամ չափանիշ կը կազմէ անոր հրատարակութեան վայրին հայ գաղութին հայապահպանման եւ կենսունակութեան: Այն գաղութները որոնք կորսնցուցած են իրենց հայ մամուլը, հետզհետէ շիջումի նշաններ ցոյց կու տան» [Տէր-Խաչատուրեան, 2014, 13]: Ներկայացնենք Քուվեյթում տպագրված հայ մամուլը:

1. Աւագիստան.-Քուէյթ.-1965 [Տէր-Խաչատուրեան, նույն տեղում, 44]:
2. Ծիծեռնակ : Պարբերաթերթ Քուէյթի հայ ազգային երկրդ. վարժարանի. - Քուէյթ, 1979-1981. - 84 էջ : նկ. : 28,5 x 22 սմ. բնագիրը՝ հայերեն, անգլերեն, արաբերեն [Հայաստանի ազգային գրադարանի կայք, «Հայ մամուլ» շտեմարան]:
3. Ազդարար : Տեղեկատու Առաջնորդարանի հայոց Քուէյթի եւ Արաբական ծոցի երկիրներու թեմին. - Քուէյթ, 2009. - 16 էջ : նկ. բնագիրը՝ հայերեն

Կայքէջ՝ <http://www.aztarar.com/> [Հայաստանի ազգային գրադարանի կայք, «Հայ մամուլ» շտեմարան]:

Քուվեյթում տպագրված «Օիծեռնակ» պարբերականից ներկայացնենք որոշ մեջբերումներ: «Հողին արժեքը» վերտառությամբ նյութում կարդում ենք հետևյալը: «Հողը խորհրդանշն է հայրենիքին. այս կետին վրայ հիմնուելով, շատ դիրքերում կարելի է ներկայացնել և ըմբռնել հողին արժեքն ու անհրաժեշտությունը: Հողին արժեքը կարելի է ներկայացնել երկու անկիւններէ դիտած՝ նիւթական եւ բարոյական: Նիւթական արժեք ըսելով, կը հասկնանք բոլոր այն այլազան բոյսերը, որոնք կը ցանուին հողին վրայ, առաւել բոլոր այն հանքային անսպառ հարստութիւնները, որոնք թագնուած են իր մէջ, ինչպէս ոսկին, արծաթը, նաւթը, եւլն...: Վերոյիշեալ բնական նիւթական հարստութիւնները անշուշտ անհրաժեշտ ազդակներ են ազգի մը գոյատեւման յառաջդիմութեան և մշակութային զարգացման համար, սակայն ասոնց մէջ չէ որ կթագնուի հողին բուն արժեքը, այլ անոր բարոյական հարստութիւններուն մէջ: Խորքին մէջ հողն է որեւէ ազգի մը խարիսխը, անոր ոյժ ներշնչող աղբիւրը, որովհետեւ անոր մէջ մխրճուած են իր արմատները, իր պատմութիւնը: Պապենական հողն է որ կիրահրէ ազգային զգացումները և կ'ամրապնդէ ազատութեան ոգին ազգի մը զաւակներուն սրտին մէջ: Դարձեալ հողին վրայ է որ ազգը կը պահէ իր լեզուն, հաւատքը, կենցաղը, բարքերը և տոհմային նկարագիրը: Հետեւաբար, կարելի է եզրակացնել, թէ առանց հողի անկարելի է որ ազգ մը պահէ իր գոյատեւումը»... [Զաքարեան, 1980-1981, 30-31]: «Իմ Մայր Հայրենիքս» վերնագրով նյութում ևս ներկայցված են տպավորիչ իրողություններ՝ Հայաստան այցելության առթիվ: «Սարդարապատի պատմությունը մեզ կը կանչէր իր գիրկը: «Զանգեր Դողանջէ ք» . «Սրբազան քաջերին կանչէք» երգելով, Սարդարապատ մտանք: Դժբախտաբար, կարող չեմ իմ զգացումներս ամբողջությամբ գրել. միայն այսչափը գրեմ, որ իրօք հիանալի հայրենիք մը ունինք, մեր սքանչելի Գեղարդը, Սանահինը, Հաղպատը, Մեսրոպ Մաշտոցի դամբարանը, վանքերը, մեր աննման լեռները, ձորերը, մեր անմահ բանաստեղծներու տուն թանգարանները, մեր դաշտերը, այգիներն ու պարտեզները: Երբ Մեւանայ լիճը զացինք, հայոց պատմությունը յիշեցի, Աշոտ Երկաթը, մեր փայլուն անցեալը»... [Յակոբեան, 1980-1981, 33-34]: «Լուրեր Հայաստանէն» վերտառությամբ նյութում հակիրճ անդրադարձ է կատարված քաղաքամայր Երևանին: Նշված են այլ քաղաքներ ևս: Ներկայացված են տեղեկություններ Երևանի պետական համալսարանի, Գիտությունների ակադեմիայի, Բյուրականի աստղադիտարանի, դպրոցների, գրադարանների մասին և այլն: Նշվում է, որ Հայաստանի 1330 գրադարաններում առկա են շուրջ 17 մլն հատոր գրքեր: Նշված է նաև որոշ հուշարձանների, մետրոպոլիտենի մասին և այլն [Լուրեր Հայաստանէն, 1980-1981]: Սույն պարբերականի էջերում զետեղված են այլ թեմաներ ևս: Անդրադառնանք «Ազդարար» պարբերականին: Ներկայացնենք տարբեր տարիների զանազան համարներում տպագրված նյութերի որոշ խորագրեր: Թեմաների բաժանումն ինչ-որ չափով կրում է պայմանական բնույթ, քանզի առկա են նաև միաժամանակ մեկ և ավելի թեմաների վերաբերող նյութեր:

Հայոց պատմություն, Արցախյան հիմնահարց, Հայոց ցեղասպանություն - Անիի աւերակներուն նուիրումը դասախօսութիւն, ուխտագնացութիւն դէպի հայրենիք, Հայաստանի եւ Արցախի Հանրապետութեանց 25-ամեակի նշում, Հայաստանի Հանրապետութեան եւ մայիսեան հերոսամարտերուն 100-ամեակի նշում, Հայաստանի զինուած ուժերու 22-րդ տարեդարձը, երկու Վեհափառ Հայրապետները պատմական այցելութիւն տուին ազատ եւ անկախ Արցախ, ապրիլեան ոգեկոչում եւ հսկում Քուէթի մէջ, միջազգային ճանաչման հարցին մէջ Արցախ կ'արձանագրէ շօշափելի յաջողութիւններ», Շուշիի ազատագրումը, Հայոց ցեղասպանութեան 99-ամեակի յիշատակում եւ բողոքի ցոյցեր Սփիւռքի տարածքին, միջազգային լրատուամիջոցներ՝ Հայոց ցեղասպանութեան մասին:

Դավանաբանություն- Ն.Ս.Օ.Տ.Տ Արամ Ա.Կաթողիկոսին հայրապետական պատգամը հայ ժողովուրդին, Քուէթի մէջ «Եկեղեցւոյ հոգեւոր եւ ազգային առաքելութիւնը եւ արդի մարտահրաւերները» խորագրով լսարան, Վարդավառի տօնը, Տեառնընդառաջի խարոյկը ճարձատեցաւ Քուէթի մէջ:

Համայնքային կյանք - Սուրբ Ծննդեան եւ Ասուածայայտութեան տօները Քուէթի Ազգային Առաջնորդարանէն ներս, Ամանորը Քուէթի Ազգային վարժարանին մէջ, Քուէթի Ազգային վարժարանէն ներս հայոց բանակի նուիրումը դասախօսութիւն, մայիսեան յաղթանակներու

տօնախմբություն Քուեյթի Ազգային վարժարանն են, Քուեյթի անկախութեան եւ ազատագրման գոյգ տօներու նշում Ազգային վարժարանն են:

Այլ հայկական համայնքներ - Իրանի նախագահը Թեհրանի հայկական հիւանդանոցին 350,000 տոլարի նուիրատուութիւն կատարած է, աւստրալահայերը 50 հազար տոլար կը հանգանակեն սուրիահայերուն օգնելու, «Սուրիոյ տագնապը եւ հայութիւնը» նիւթով դասախօսութիւն, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ ԱՐԱՄ Ա. Կաթողիկոս կմասնակցի Պահրէյնի միջազգային համագումարին եւ կը տեսնուի տեղւոյն հայ համայնքի զաւակներուն հետ, հայկական եկեղեցւոյ օծում Շուէտի մէջ, հայկական մշակութային նախաձեռնութիւններ Ֆրանսայի մեծ քաղաքներուն մէջ:

Գրադարաններ, ընթերցանություն, գրքերի շնորհանդես, գրականություն - հայ գրատպութեան նուիրումը ցուցահանդէս՝ Չէխիոյ ազգային գրադարանին մէջ, գրական ցերեկոյթ եւ ցուցահանդէս մեծն Գահիրէի գրադարանին մէջ, կարդալը կ'ընդարձակէ մտահորիզոնը, ինչպէ՞ս ընթերցանութեան հանդէպ սէր սերմանել, գիրք նուիրելու օրը Ազգային վարժարանն են, «Հայոց ցեղասպանութեան 100-րդ տարելիցը» արաբերէն գիրքի շնորհանդէսը, «Յաւիտենական Հայաստան. մեծ դէմքեր» գիրքին ներկայացումը, երիտասարդ մատենագէտներ եւ այժմէական հրամայականներ, հայկական տպագրութիւն, Վահան Տէրեանի ծննդեան 130-ամեակի նշում:

Միջազգային կացություն և իրողություններ - Սույն թեմայով ևս ծավալուն տեղեկոյթ է գետեղված: ԱՄՆ-ի, եվրոպական տարբեր պետությունների, Ռուսաստանի, Թուրքիայի, Իրանի և այլ երկրների քաղաքականություն անդրկովկասյան-մերձավորարևելյան տարածաշրջանում, սիրիական ճգնաժամ, քրդական հիմնախնդիր, պաշտոնական փոխայցելություններ և հանդիպումներ:

Հայրենիք-Սփյուռք առնչություններ, պաշտոնական ընդունելություններ և հանդիպումներ Հայաստանի Հանրապետության ու արտասահմանի հոգևոր և աշխարհիկ անձանց հետ – ՄԱԿ-ի ընդհանուր քարտուղարին անձնական ներկայացուցիչն այցելեց Ազգային Առաջնորդարան, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան վարչապետի այցը Քուեյթ:

Կրթություն և գիտություն - հայ ուսուցիչի մեծարման երեկոյ, Հայաստանի համալսարաններ կը յաճախեն 550 սփիւռքահայ եւ 420 օտար ուսանողներ, հայագիտական գիտաժողով Գահիրէի համալսարանն են, «Արդի հայերէնի հիմնախնդիրները» խորագիրով միջազգային գիտաժողովի բացում:

Մշակույթ - մշակութային երեկոյ Քուեյթի մէջ, «Իմ Հայաստան» համահայկական փառատօն, «Մայաթ Նովա» երգչախումբի համերգ, հայոց ինքնութեան, մշակոյթին եւ արուեստին նուիրումը ցուցահանդէս, Գանձասարի մէջ Մատենադարանի բացում, Թումանեանի եւ Կոմիտասի 150-րդ յոբելեաններուն նուիրումը ցուցահանդէս եւ ձայնապնակի շնորհանդէս:

Մարզաշխարհ - Քուեյթի մարզիկները դէպի Հայաստան, քուեյթահայ համայնքի մասնակցութիւնը համահայկական խաղերուն: Վերոնշյալներից զատ, անդրադարձ է կատարվել այլ թեմաների ևս:

Հայաստանի ազգային գրադարանում իրականացվող տպագիր արտադրանքի մեծածավալ թվայնացման աշխատանքների շրջանակներում կարևորվում է նաև հայ մամուլի թվայնացման գործընթացը: Գրադարանի կայքի «Հայ մամուլ» շտեմարանում մուտքագրված են պարբերականների հիմնական մատենագիտական տվյալները՝ պարբերականի հերթական համարները պարունակող կից աղյուսակով: «Կարդալ առցանց» հղման ներքո գետեղված են պարբերականների թվային պատճենները՝ նպաստելով ուսումնագիտական ու հետազոտական աշխատանքների իրականացմանը և տպագրական քաղաքակրթության արժեքների հավուր պատշաճի հանրահռչակմանը: Այս առումով անհրաժեշտ է շեշտել նաև Հայաստանի ազգային գրադարանի պատմական առաքելությունը:

SUMMARY

Thus, summarizing the above, we can state that various Armenian-Arab relations have a centuries-old history and continue also in the 21st century. Armenia-Kuwait relations should be considered in the domain of Armenia-Arab world relations. There is a viable Armenian community in Kuwait, which plays

an important role in the life of a hospitable country. The Armenian press has an important mission. That applies equally to the Armenian Diaspora press. The “Armenian Press” database, posted on the website of the National Library of Armenia, is also important. The press published in Kuwait covers a variety of topics, in a certain way also contributing to the extremely important, relevant and urgent imperative of preserving the Armenian identity.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Արաբական աղբյուրներ: Արաբ մատենագիրներ: Թ-Ժ դարեր, հտ. Գ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 2005, 704 էջ:
2. Բադալյան Գ., Իրան: Հանրագիտարան, Երևան, Ա.հ., 2011, 880 էջ:
3. Զաքարեան Վ., Հոդին արժեքը, Ծիծեռնակ: Պարբերաթերթ Քուէթի հայ ազգային երկրդ. վարժարանի, Քուէթ, Ա.հ., 1980-1981, №3, էջ 30-31:
4. Լուրեր Հայաստանէն, Ծիծեռնակ: Պարբերաթերթ Քուէթի հայ ազգային երկրդ. վարժարանի, Քուէթ, Ա.հ., 1980-1981, №3, էջ 49-54:
5. Հայ սփյուռք հանրագիտարան, Երևան, Հայկական հանրագիտարան, 2003, 732 էջ:
6. Հայաստանի ազգային գրադարանի կայք, «Հայ մամուլ» շտեմարան URL: <https://is.gd/1pw6sy> 13.06.2023:
7. Հայաստանի ազգային գրադարանի կայք, «Հայ մամուլ» շտեմարան URL: <https://is.gd/qbgdFO> 13.06.2023:
8. Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հտ. 1, Երևան, Զանգակ-97, 2003, 416 էջ:
9. Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հտ. 4, Երևան, Զանգակ-97, 2007, 767 էջ:
10. Հովհաննիսյան Ն., Բոսֆորից մինչև Խաղաղ օվկիանոս: Մտորումներ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի 35-ամյակի առթիվ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (XXV), Երևան, Զանգակ-97, 2006, էջ 5-25:
11. Հովհաննիսյան Ն., Հայոց պատմության անընդմեջ շղթան դարերի խորքից մինչև XXI դարի սկիզբ: Պատմաբան-միջազգայնագետի դիտարկումներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2020, 427 էջ:
12. Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագիտության քննական լույսի ներքո, Երևան, Զանգակ-97, 2004, 208 էջ:
13. Ղազինյան Մ., Աֆրկյան երկրներում հայ մամուլի դերն ազգային արժեհամակարգի ձևավորման և պահպանման գործում //Հայ մամուլի դերը ազգային արժեհամակարգի ձևավորման և պահպանման գործում. ընտանիք, հայրենիք, եկեղեցի : Ազդարար 225 : Նյութեր հայ մամուլի 225-ամյակին նվիրված գիտաժողովի (28-29 նոյեմբերի 2019թ.), Երևան, «Գիրք» հրատ., 2020, էջ 41-51:
14. Յակոբեան Լ., Իմ Մայր հայրենիքս, Ծիծեռնակ: Պարբերաթերթ Քուէթի հայ ազգային երկրդ. վարժարանի, Քուէթ, Ա.հ., 1980-1981, №3, էջ 33-34:
15. Պոտոսյան Ա., Հովհաննիսյան Գ., Արաբական երկրների աշխարհագրություն: (Արաբական արևելքի երկրները): Բուհական ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009, 178 էջ:
16. Տեր-Խաչատուրեան Ա., Հայ մամուլի մատենագիտական գործեր, Պէյրութ, Վահէ Սէթեան, 2014, 693 էջ:
17. Փաշայան Ա., Հարությունյան Լ., Ծոցի արաբական երկրների հայ համայնքները: Արդի հիմնախնդիրները, Երևան, «Գևորգ-Հրայր» ՍՊԸ, 2012, 160 էջ:
18. Hovhannisyan N., King of kings Tigran The Great and the Armenian Empire as evaluated by modern Arab historiography, Yerevan, Zangak, 2012, 84 p.
19. Hovannisyan, N., The foreign policy of the Republic of Armenia in the Transcaucasian-Middle Eastern geopolitical region, Yerevan, Noyan Tapan, 1998, 108 p.